

„KÖTÉLTÁNC KÉT ÁLLÁSPONT KÖZÖTT”

Széljegyzetek Balogh Margit Mindszenty-monográfiájához¹

Két hete súlyos csomagot hozott a postás: Balogh Margit történész Mindszenty-monográfiájának két vastos kötetét — a szerző jóvoltából. Azóta, főleg az elmúlt héten belemerültem olvasásába; *újraélem korom egyház- és politikatörténetét*: kezdve zalaegerszegi diákéveimtől a vegyes emigrációs tapasztalatokig. A negyvenes évek második felében az egerszegi Deák Ferenc gimnáziumban ellenálltam a fokozódó Mindszenty-ellenes propaganda-hadjáratnak; az ötvenes évek első felében megtapasztaltam a Rákosi vezette kommunista diktatúra megerősödését és az elszánt egyházüldözést. Budapesten, mint egyetemista és titokban szentelt jezsuita, átéltem az '56-os forradalom kegyetlenül szép napjait. November végén Nyugatra szöktem, ahol láttam: a magyar menekülteket ugyan szeretettel fogadták, de a nyárspolgárok, miután, mint egy meccset, megtapsolták szabadságharcunkat, „felvették házi-papucsukat és elfelejtették” azt (Camus). Nem szólva a baloldali írástudók árulásáról! Belgiumi rendi tanulmányaim és párizsi doktori disszertációm előkészítésének éve alatt figyeltem a II. Vatikáni zsinattal beköszöntött egyházi megújulást; majd 1967-től a Vatikáni Rádiónál töltött 25 év során hivatalból is bepillantottam az *Ostpolitik* kulisszatitkaiba.² A mai napig követem a Mindszenty-kutatásokat, tanulmányozom a külföldi és hazai szakirodalmat.

Balogh Margit monográfiája figyelembe vette az eddigi szakirodalmat (jó félszáz oldal a forrás- és irodalomjegyzék: 1412–1478.), de saját kutatásával jelentősen kiegészítette, esetenként kiigazította még saját korábbi munkáit is.

A *Bevezetés* (15–22.)³ tájékoztat a kötet megszületéséről, a Mindszenty-irodalomról, a levéltári kutatásokról: 38 hazai, 20 külföldi levéltárból, könyvtárból mintegy másfél évtized alatt összegyűjtött anyagot dolgozott fel. Az eddigi kutatások alaposabb kiegészítéséhez,⁴ továbbá a háttérösszefüggések rekonstrukciójához új forrásokat használt fel.

A szerző részletesen bemutatja a 20. század második felének politikatörténetét és ennek keretében az egyházi élet és az *egyházpolitika*⁵ változását a II. Vatikáni zsinat pápaival. E háttér-információban helyezi el Mindszenty történetét. Néha talán sok is a részletező kitérő, amelyek megtörik a Mindszenty-dráma lendületes megelevenítését. Gondolok itt főleg az egyes országok Mind-

szentyre vonatkozó diplomáciai jelentéseire: feloldozásuk néha ugyan megvilágítja az események egy-egy szempontját, de — szerintem — ezek sokszor torzító információk, mivel a diplomaták nem ismerik az üldözött főpásztor egész életművét. Újak az utalások moszkvai forrásokra, bár a KGB irattára még nem áll rendelkezésre. Hasonlóképpen a szentszéki források egy része is feltárára vár. Jelentősek *Giovanni Barberini monográfiái*, mert teljesebb fénybe állítják Agostino Casaroli szerepét és emlékiratait.⁶ Az *Ostpolitik* főszereplője iratainak Pármai Archívuma még jobban kiaknázandó (vö. 21.).

Bevezetése végén (21–22.) Balogh Margit így foglalta össze *szándékát*: „Célunk szerénytelenül nem kevesebb, mint a dolgokat úgy láttatni, ahogy voltak. Hogy hitelesen, élményszerűen és mégis dokumentáltan végigvezessük Mindszenty József életét, s hogy eközben megpróbáljuk *feltárni személyiségét* a maga kételyeivel és bizonyosságaival. Az *embert* közelebb hozni az Olvasóhoz sokszor nehezebb feladat, mint az egyházfőt vagy a politikust. Mindszentyt közszereplése során soha nem vezette semmiféle egyéni érdek. Személyében teljesen feloldódott, egyesült a köz- és magáncél, ugyanakkor egyéni és egyedi karaktere meghatározta, hogy miként kívánta megvalósítani közcéljait. (...) A hatalmas ívű életútból nem könnyű megragadni a legfontosabb állomásokat, még kevésbé egyszerű kihámozni a tényeket a propagandaszövegek és illúziók közből...” (*Kiemelések tőlem* — Sz. F.)

A szerző igyekszik megtalálni a *középutat* a szélsőséges, „pártos” vélemények között, főleg, amikor Mindszentynek a politikát érintő nézetéről („első zászlósúr-cím”)⁷ és ezzel kapcsolatban az „első közjogi méltóság” hangoztatásáról van szó. A *Bevezetés* végén hangsúlyozza: „Csatlódni fog, aki egy hajlíthatatlan és tévedhetetlen ember, ám az is, aki egy bigott és csökönyös főpap portréját várja. Mindszenty József tagadhatatlanul vitatott személyiség és az igazság — mint mindig — ezúttal is a végletek között van.”

Balogh Margit, amikor Mindszenty József életútját végigkíséri, ismertette és értékelte főpásztori tevékenységét, az üldözött egyház és személyek jogait védő primás állásfoglalásait, majd keresztútjának állomásait, bőséges dokumentációra támaszkodva igyekszik bemutatni a személyére és helytállására vonatkozó, sokszor egymásnak végtelenen ellentmondó véleményeket. Végző soron az olvasóra bízva a döntést, de előbb azért maga a történész — dilemmák felállításával is — a *középut* keresésében véli megjelölni az „igazságot”.

Szeretném megmutatni, hogy bizonyos életfordulók, döntő események, egymásnak ellentmondó szélsőséges vélemények között haladva, mennyire sikerült ez a (saját hasonlatával) „költő két épület (álláspont) között”.⁸

✱

Egyetérthetünk a *Bevezetés* végkövetkeztetésével: Mindszenty bíboros „sorsa alkalmat kínál, hogy választ keressünk magunkban egy olyan kérdésre: mit is jelenthetett a 20. század Magyarországon kereszténynek (és nem csak katolikusnak) lenni, és mi a kereszténység — világnézeti falakat is átlépő — üzenete a jelen világnak”.

Ugyanezt hangsúlyozza Balogh Margit összegzésében (*Zárószó*, 1391–1400.): „E könyv megírása során végig az vezényelte tollunkat, hogy Mindszenty József életpályáját ne az áldozat és a bűnösök, ne a bálvány és a rágalom szembenállásaként ábrázoljuk. (...) Törekvésünk a kiegyensúlyozottság volt, és hogy ez mennyiben sikerült, azt a tisztelt Olvasó megítélésére bizzuk.”

A történész Balogh Margit szándékát és terve jórészt sikeres megvalósítását elismeréssel nyugtázhatjuk. (Persze itt saját véleményemet rögzítem.)

Szerencsére több ponton helyreigazítja a pártos és hazug torzításokat, illetve kiemeli az életpálya számos elhallgatott *pozitív mozzanatát*. Fel-sorolászerűen említek néhányat:

— Pehm József zalaegerszegi apátplébános negyedszázados lelkipásztori és egyházszerző működése,

— minden üldözött emberi jogainak védelme,

— az 1947/48-as Mária Év során a hercegprímásnak az ország lelki-erkölcsi megújulását célzó, tömegeket mozgató beszédei,

— a koncepciók per torzításainak és hazugságainak helyreigazítása (*Sárgakönyv*),

— 1956-os szereplése (meghamisított beszéde),

— börtönveleinek és szenvedéseinek részletes elemzése stb.

Monográfiáját olvasva *itt-ott kérdőjelet* tettem: főleg amikor — a megalkuvásra nem hajlandó „acélember” Mindszentyvel ellentétben — a „valós szocializmussal” párbeszédet, *modus vivendi* keresők (Casaroli, Barankovics, Czapik) irányvonalát igyekezett igazolni.⁹ Erre a témára a szerző visszatér a *Zárószó*-ban (1394.). Tény az, hogy a hazai világi és egyházi vezetők a „túlélésért” engedményeket tettek, kompromisszumot kötöttek, de — a történész logikáját követve — visszakérdezek: *mi haszna lett?* Csak az erősödő diktatúra malmára hajtották a vizet. Végül is Mindszenty jól látta a „népi demokrácia” diktatúrává fajulását, az ateista egyházat elnyomó, üldöző rendszer taktikázását. A kommunizmus bukása

után mindez nyilvánvaló lett, de egyes volt kommunisták vagy „nyugati” baloldali értelmiségiek még továbbra is hittek (hisznek ma is?) a gyakorlatban totalitarizmussá fajult, de elméletileg igaz, világmegváltó marxista messianizmusban.¹⁰

Itt idézek egy a diktatúrát jellemző — *szimbólumnak is tekinthető* — esetet, amely a megkínzott, börtönben szenvedő Mindszentyvel történt. A primás visszaemlékezését történetileg igazoltnak mutatja be Balogh Margit (975–979.). Mindszenty hosszan ír arról (*Emlékirataim*, 347.), hogy a Conti utcai börtön udvarán 1949. október 15-én kivégezték Rajk Lászlót. A primás a börtöncella ablakából végignézett egy kivégzést, ez lehetett az. Utána a hatalmasok (Kádár János, Péter Gábor, Farkas Mihály) elővezették, és szórakozásból gúnyt úztek a megkínzott főpapból. De hamarosan őket is letartóztatták, elítélték, börtönbe zárták. A diktatúra gépezetének fogaskerekébe kerültek sorra a diktátorok. (Gondoljunk a francia forradalom szép eszméire és azok gyakorlati elfajulására: „a forradalom felfalta saját gyermekeit”.)

A *Zárószó* reflexióival csak részben értek egyet. Igaz, hogy a közéletben a „minden vagy semmi” stratégiája ritkán vezet célhoz, és hogy Mindszenty politikai nézeteit (legitimizmusát) és merev magatartását még a nem kommunisták is bírálták, mondván, hogy a világ és az egyház változott, míg ő börtönben vagy az *amerikai követéségen* másfél évtizedig félrabságban szenvedett. Mintha Balogh Margit is (1192–1194.) ez utóbbi bírálókhöz csatlakozna. „Ha tudomásul is vette Mindszenty, hogy közvetlenül nem vehet részt a politika formálásában, de a Kádár-rendszert nem ismerte el, és arra az igényre is folyamatosan emlékeztetett, hogy Magyarország hercegprímása/primása státuszából eredően ő a magyar nép egyetlen »legitim« politikai és szellemi vezetője. Ahogy idősödött, a követség bezártságában gondolatai folyvást visszatértek a primási funkció közjogi szerepéhez.” Majd enyhítve e bírálaton, hozzáfűzi: „A különleges — ami a 21. századból nézve már lehet anakronisztikus, ugyanakkor most is őszinte és mély hittel átélt — küldetésűdat a bíboros magatartásán is átsugárzott.” Valójában az amerikai követségről küldött sűrű levelezésében az ország *valós, súlyos erkölcsi helyzetét* tárta fel; *miért vétek az*, hogy ezt „Magyarország nevében” tette? Mert az „igazságot” kereső történész így folytatja: Követségi leveleiben „szüntelenül ostromozta a kommunista rendszerek valóságellenességét és a magyar egyház üldözését, illetékesnek tartotta magát, hogy »nemzeti, jogi, gazdasági, vallási és erkölcsi szempontból Magyarország nevében« beszéljen”. Így összegzi a történész egyesek vádját, újra csak megkérdőjelezve a fél-

rabságban szenvedő primás *illetékességét*, belekötve információi *pontatlanságába*. Majd Balogh Margit helyrebillenti az egyensúlyt: „Nem önös cél, hanem az ország és az egyház szabadsága iránti határtalan vágy vezérelte akkor is, amikor túlzásokba esett, hiszen a sajtóból vett adatait nem állt módjában ellenőrizni.”¹¹

„A Kádár-rendszert nem ismerte el.” Ez a megálapítás vádként hangozott el. Nem ismerte el, mert lényegében ismerte, a követségről is figyelte a szomorú magyar valóságot. Ha túlzott is a megtorlások emlegetésével, deportálások számának növelésével, a tényeket nem lehetett tagadni. Mert az elnyomás (megtorlások!), az egyházüldözés '56 után is tartott, és a Kádár-féle „gulyáskommunizmus” csak a naiv nyugatiakat téveszthette meg. Szerzetesek (például jezsuiták) sorozatos letartóztatása folytatódott még az 1964-es részleges megengedés előtt, alatt és után is.¹²

Balogh Margit ezt jegyzi meg Mindszenty mentésére (1394.): „A változások irányát (bolsevizálódás) helyesen látta, politikailag ő bizonyult a tisztánlátóbbnak, de nem tudott belenyugodni abba, hogy azon nem változtathat. (...) Útja így a kiépülő diktatúrával szemben szükségszerűen vezetett összeütközéshez, az összeütközés pedig — legalább politikai értelemben — bukáshoz. Az erkölcsi győzelem azonban az övé, amennyiben az utókor benne látja a modern kori önkényuralmi rendszerekkel való szembenállás példáját.” Megint a két szélsőség ugyanazon személy magatartásáról két szempont szerint: „politikai bukás” — „erkölcsi győzelem.”

Kritikusan olvasom a továbbiakat (1395–1396.). Szerzőnk először *elismeréssel* szól Mindszenty hitének szilárdságáról, akaraterejéről, aki kész volt életét is adni az „ügyért”, majd így folytatja: „Ám épp ebből a kikezdehetetlen *elvi következetességéből eredt politikai gyengesége* is. Mindezért Mindszentynek súlyos árat kellett fizetni. Hősiességéért elnyerte ugyan a *fehértúr-koszorút*, de ebből sem neki, sem a katolikus papságnak, sem a hívőknek *nem származott előnye*. A második világháború utáni korszak kulcsszavává a *kompromisszum* vált. Az atomfegyverek árnyékában ez lett a *világ túlélésének játékszabálya*.”

Az általam kiemelt fogalmak ismételtlen jelzik a szerző értékítéletét és az általa megfogalmazott dilemmát: szilárd hit — politikai gyengeség, vértanúság — kompromisszum. Tehát a túlélés véggett kötött kompromisszumok azok az értékek, amelyekent nem fogadott el a „hajlíthatatlan” Mindszenty, alkalmat adva így ellenfeleinek a közvélemény áthangolására. Balogh Margit megismétli a sokszor elhangzott *hamis dilemmát*: Vajon mi az egyház feladata a konkrét magyar helyzetben, az ellenséges politikai közegben és

társadalomban: „*a lelki gondozás — vagy a politikai ellenállás*”? Azért lep meg ez a primást bíráló kérdésfelvetés, mert a szerző monográfiájában — egy nagyon egyoldalú véleményt ellensúlyozva — többször kiemelte, hogy Mindszenty elsősorban *lelkipásztorként a lelkek javát és egyháza jogainak védelmét* kereste, tehát célja *nem a politikai ellenállás* volt, hanem minden üldözött, szenvedő ember *jogainak védelme*. E jogokért harcolt, ezért bírálta a kialakuló diktatúrát, és ezért lehetetlenítette el a diktátor Rákosi, és ítélték el koncepciós perben mint a rendszert megdönteni akaró „összeesküvőt”.

Következik (a vádnak beillő) kérdések sorozata a főpásztor ellen. Szerzőnk szerint Mindszenty a „*lehetséges optimum*” helyett az „*elvi maximumhoz*” ragaszkodott, „amikor az már belső táborokra szakadással fenyegetett és gyengítette az egyház hosszú távú hatékonyságát”.

Sajátos „*dialektikája*” (vagy a „*kötéltánc*” logikája) szerint Balogh Margit a következőkben ismételtlen *elimeri* a rendíthetetlen Mindszenty érdemeit a szenvedő, üldözött, jogfosztott emberek, valamint a vallásszabadság, az egyház működési szabadsága és a nemzeti érdekek védelmében, *majd kifogásolja*, hogy a korszak még demokratikusnak mondható törekvéseit (a Kisgazdapárt, Barankovics István, Varga Béla, Nagy Ferenc politikai vonalát) nem tudta elfogadni. Erre csak egy sokatmondó tény említek: e valóban demokratikus irány képviselői — látván sorsukat — külföldre menekültek az erősödő diktatúra elől! Balogh Margit a bírálat után Mindszenty felmentését így fogalmazza meg: „Mégis, minden ellentmondásával együtt az *adott történelmi pillanatban Mindszenty József, egy konzervatív-legitimista főpapa volt az, aki ténylegesen védte a demokrácia értékrendjét — szemben azokkal, akik harsányan hirdették magukról, sőt rendszerük, a népi demokrácia magasabb minőségéről szónokoltak, ám ténylegesen diktatúrát építettek.*” (*Kiemelés az eredetiben.*) „*Minden ellentmondásával együtt*”? — Miért bűn az, hogy ellene mondott az akkor erősödő diktatúrának?

A szerző tovább kérdez (1397.): „Történelmi távlatokban vajon mi mentette meg inkább az egyházat, mi biztosította a túlélést? *A kompromisszumok, a behódolások vagy a mártírium?*” Mindszenty utóda, Lékai László bíboros választott: a *reálpolitikát* helyezte a *vértanúság* elé.¹³

Nem folytatom a szerző morfondírozását a *két út közötti konkrét választásról*, csak annyit jegyzek meg: *nem osztom* azt a megállapítását, hogy „*az utókor szemében [e választás] szinte jelentőségét veszti*”.

Itt ismét Balogh Margit saját vállalkozását jellemző hasonlata jut eszembe, a választás általa javasolt két lehetőség kapcsán: „*Ez egyfajta kö-*

téltánc két épület között a mélység fölött, meg kell próbálni nem lezuhanni.”

A Zárószó utolsó oldalán (1400.) Balogh Margit a II. Vatikáni zsinat lelkiismeretről (*Gaudium et spes*, 16), valamint a vallásszabadságról (*Dignitatis humanae*, 3) szóló tanítását idézi, majd megállapítja: „Ha figyelmesen olvassuk újra és újra ezeket az igazságkeresésről szóló sorokat, akkor a valóban modern zsinat az — bármily meghökentőnek is tűnik, hiszen látszólag pont ellentétes szellemiségek —, amely igazolja az intranzigens Mindszentyt. Mert ha nem csupán egyetlen síkon akarjuk értelmezni az ő életét, hanem mélyebben is, akkor tevékenységének, döntéseinek, későbbi tételődéseinek, sőt címével járónak tulajdonított »alkotmányos jogainak« gyökere az igazságkeresés és a lelkiismereti kényszer. Az embert mint személyt »saját természete ösztökéli és készíti az igazság keresésére«. Mindszenty szándékainak őszintesége megkérdőjelezhetetlen. Ugyanakkor az igazság keresésének útján és a lelkiismeretben meghozott döntései lehetnek tévesek is, amire egy történésznek rá kell mutatnia.” (Az utolsó mondatot én emeltem ki — Sz. F.) De, kérdem én: Mi az igazság, illetve az igazságtól eltérő tévedés, amelyet a történész mutat meg a lelkiismeretes, de az igazságtól eltérő keresőnek (a jelen esetben Mindszentynek)? Milyen alapon, milyen normához viszonyítva bírálja el a történész, hogy bizonyos döntésekben, választásokban a kérdéses — lelkiismeretét követő — személy tévedett, objektíve rossz megoldást választott? Milyen összefüggés van a történés/történelem és az igazság között?

✱

A hegeli idealizmus szerint az igazság az Eszme kibontakozása, az Abszolút Szellem fejlődése a végső kiteljesedés felé. A fiatal Marx az idealista Hegel dialektikáját a történelmi materializmusba gyúrta, visszautasított minden transzcendenciát, de azért azt állította, hogy megoldja a történelem rejtélyét, megszüntetve az ember elidegenedését. Ám a történelmi *materializmus* nem mondhat semmi biztosat a történelem végpontjáról, amint ezt a háború után az ateista Sartre magyarázta az ateista Lukács Györgynek egy híres vitában.¹⁴ A haladás, fejlődés irányáról sem beszélhet a materialista, aki egy szem a történelmi változás láncolatában, és így nem ismeri a véget, a teljes történetet, és ezért nem tudhatja, mi a jobb, a célravezető. Talán ezt vallja eszménynek: az igazsághoz közelít az, ami az ember elidegenedését megszünteti, nagyobb szabadságát biztosítja, a demokráciát, a közjót, a nép javát szolgálja. A gyakorlatban a cél a hatalom megszerzése, vagy a párt érdekeinek biztosítása a könyörtelen osz-

tályharc, az ellenfél megsemmisítése eszközeivel. Maga az igazság gazdasági-politikai jellegű: a történelem által közvetített. A marxizmus számára tehát az igazság kritériuma a praxis, a társadalmi és politikai hatékonyság. Az igazság a történelem terméke, tehát viszonylagos, megkérdőjelezhető.

Henri-Iréné Marrou francia filozófus a *történeti megismerésről* szóló könyvében¹⁵ megmutatta, hogy a *pozitivist* történelemtudomány a történelmet, a „tényeket” úgy akarta tekinteni, mint a természettudományos tapasztalat tárgyát, és az ilyen (empirikus) objektivitást az igazság legfőbb és egyetlen kritériumának fogadta el. E szemlélet számára csak a „történeti igazság” létezik. De a történeti tényeket, amelyek az emberi szabadságtól is függnék, nem lehet a fizikai valóságok mintájára felfogni. Valójában nincs teljesen „objektív” történetírás: a megtörtént valóság/igazság közvetítését mindig befolyásolja a történetíró világnézete, pártállása, esetleg érdeke, előítélete — kezdve a tények rögzítésén, kiválogatásán, a meghatározott szempontú értékelésig és értékítéletig.

Itt idézem Szabó Csaba történészt, a Magyar Nemzeti Levéltár fősztályvezetőjét, aki Balogh Margit monográfiájának bemutatóján rámutatott a történész nagy felelősségére: „Munkája közben nemcsak a szakmai követelményekre kell tekintettel lennie, hanem a végeredmény társadalmi üzenetére is. A történetírónak mindig kétféle kihívással kell szembenéznie. Számolnia kell a társadalmi elvárásokkal, igazságérzettel és a közvéleményben már elfogadott, a tényektől gyakran független ítéletekkel, de számot kell vetnie a politika felől érkező nyomással is. Különösen így van ez napjaink emlékezetpolitikai vitáiban, amelyekből világosan látszik, hogy a politikusok a kutatás eredményeit rugalmasan kezelve, érdekeik és kommunikációjuk alátámasztására kívánják felhasználni a tudományos műveket. A történésznek azonban a közvélemény és a politika elvárásaival szemben a mindenkor ellenőrizhető tények apostolának kell lennie. A tényekhez való hűség nem jelent egyfajta értéksemlegességet vagy illuzórikus objektivitást, de jelenti azt a közös és biztos alapot, ahol a párbeszéd a szakma, a politika és a történelem »fogyasztói«, a közvélemény között kialakulhat.”¹⁶

✱

Végül röviden megfogalmazom válaszomat Balogh Margit fentebb felvetett *dilemmájára*. Hitünk szerint az *egyház túlélését* végig a történelemben, a sokfajta üldöztetés közepette is — a hierarchia hiányakor is,¹⁷ vagy vezetői árulása, kompromisszumai ellenére — a feltámadt Krisztus Lelke, az

egyházi Testben működő Szentlélek biztosítja. A zsinat egyháztana szerint (*Lumen gentium*, 8) Krisztus egyháza szent, mert a Szentlélek élte, és benne szentek tanúskodnak az isteni életről, ugyanakkor az egyházi Testnek bűnös tagjai vannak, ezért állandó reformra megújulásra szorul: az földön vándorló egyház — Isten újszövetségi népe — a bűnbánat útját járja. Az éltető Lélek tanúi nem a „reálpolitikusok”, kompromisszumkeresők, hanem a szentek és a vértanúk.

Balogh Margit a *Zárszó* utolsó mondataival szépen megfogalmazta a magyar mártír bíboros nekünk szóló üzenetét: „Mindszenty József a magyar történelemben ritka személyes autoritással és fölényes erkölcsi erővel képviselte meggyőződését, szó szerint az utolsó szívdobbanásig. Élete méltán magasztosult a diktatúrákkal szembeni ellenállás jelképévé és a hűség példájává, aki mindenkor hű maradt Istenéhez, egyházához, hazájához és népéhez.”

SZABÓ FERENC SJ

¹Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*, I–II. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015, 1570 oldal. (Cérnafűzött, keménytéblás. A kötet mondanivalóját fényképek, dokumentumok és tárgyfotók erősítik fel vagy épp egészítik ki. Számuk meghaladja a kilencszázat, többnyire színes nyomtatásban.) A szerző jelenleg a monográfia rövidített, angol nyelvű változatán dolgozik.

²Lásd Szabó Ferenc SJ: *A Vatikán keleti politikája. Az Ostpolitik színe és visszája*. JTMR – L’Harmattan, Budapest, 2012. Ebben a „Mindszenty-ügyet” az *Ostpolitik* összefüggésében tárgyaltam, nem foglalkoztam a „fehér vértanú” teljes élettörténetével, személyével és az egerszegi lelkipásztor, majd a hercegprímás egész apostoli tevékenységével, az egyház szabadságát és jogait védő, diktatúra elleni harcával. — Újabb tanulmányaim: *Boldogasszony Éve (1947/1948)*. Zalai Múzeum, 21., Zalaegerszeg, 2013, 7–10.; *Mindszenty József bíboros — apostol és vértanú*. Vasi Szemle, „Mindszenty József emlékezete”, LXIX. évfolyam, 5. szám, 2015, 665–672.; *Megjelent Mindszenty bíboros emlékiratainak teljes változata. Giovanni Cheli (1918–2013) és a „Mindszenty-ügy megoldása”*. ARACS, XV. évf., 4. sz., 2015. október 23., 87–95.

³Mivel a két kötet lapszámozása folyamatos, ezennél csak az oldalszámot adom meg a szövegben.

⁴Balogh Margit korábbi kutatásaiból itt megemlítem előző Mindszenty-életrajzát, amely mostani monográfiája vázlatának („vázának”) tekinthető: *Mindszenty József. Élet-kép sorozat*, Elektra Kiadóház, Budapest, 2002.

⁵Erről lásd fentebb jelzett monográfiámat (*Ostpolitik*) és az ARACS-ban megjelent tanulmányomat.

⁶Balogh Margit egyikre hivatkozik: *La politica del dialogo*; Barberini előző könyve — *L’Ostpolitik della Santa*

Sede. Un dialogo lungo e faticoso (II Mulino, Bologna, 2007) — Casaroli emlékiratait és szándékait igyekszik igazolni, közben feltárja a Vatikánon belüli véleménykülönbségeket.

⁷Vö. Mészáros István: *Az „első zászlósúr”-cím*. In: *„Állok Istenért, egyházért, hazáért”*. METEM, Budapest, 2000, 73–84.

⁸http://www.ma.hu/tudomany/266665/Ketkotetes_monografiat_irt_Mindszenty_Jozsefrol_Balogh_Margit_tortenesz

⁹Véleményemet bőven kifejtettem az *Ostpolitik*ről szóló könyvemben. Részletesen elemeztem az *Ostpolitik* kibontakozását, XXIII. János és VI. Pál szándékait, Casaroli és Cheli szerepét, és e politika Mindszenty bíboros sorsára vonatkozó kihatásait. Végkövetkeztetésem ez volt: a „diplomácia egyháza” a *modus vivendi* keresésében megfeledezett a „vértanúk egyházáról”.

¹⁰Vö. Szabó Ferenc SJ: *Az Ostpolitik mérlegéhez*. In: *A Vatikán keleti politikája közelről. Az Ostpolitik színe és visszája*, IV. fejezet, 225–281.

¹¹Itt Mindszenty az ’56-os forradalom utáni retorziókról, a deportáltakról túlzó adatokat rögzített.

¹²Minderről lásd Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Szent István Társulat – MOL, Budapest, 2005; Bánkuti Gábor: *Jezsuiták a diktatúrában*. L’Harmattan, Budapest, 2011; Szabó Ferenc SJ – Lázár Kovács Ákos (szerk.): *Pálos Antal emlékezete*. Szent István Társulat, Budapest, 2009.

¹³Itt eszembe jut egy magánbeszélgetésem a Vatikáni Rádiónál az Amerikából hazatért Lékai László bíborossal. Mindszenty utódát az amerikai magyar emigránsok keményen bírálták a „kis lépések” kompromisszumos politikája miatt. Kiterítette asztalomra az *Amerikai Magyarok Vasárnapja* című nagy formátumú újságot. Ennek első oldalán fent Mindszenty színes fényképe, lent Lékai kisebb fekete-fehér fényképe. Lékai a cikk lényegét összefoglalta, majd a lapot tenyerével ütögetve nekem kijelentette: „Ma reálpolitikusok kellene, nem vértanúk!” — Megjegyzem még: *Paskai László* bíboros is bírálta Mindszenty merevségét, és a kompromisszum útját választotta.

¹⁴Vö. Szabó Ferenc SJ: *Mai írók és gondolkodók*. Coll. Hungaricum, Louvain, 1965, 199–202.

¹⁵Henri-Irénée Marrou: *De la connaissance historique*. Seuil, Paris, 1954, 222–223.

¹⁶*Megjelent Balogh Margit Mindszenty monográfiája*; <http://barankovics.hu/cikk/idoszeru/megjelent-balogh-margit-mindszenty-monografiaja>

¹⁷Casaroliék keleti politikájának egyik sarkpontja volt a megüresedett püspöki székek betöltése, ezért sokszor kompromisszumot kötöttek a kommunista hatalommal. Pedig éppen a II. Vatikáni zsinat egyházképe (*Lumen gentium*) tette át a hangsúlyt a hierarchiáról a világiak, Isten újszövetségi népére. Ezt az örök haza felé vándorló népet a feltámadt Krisztus Lelke élte és vezérli minden viszontagságon keresztül.